

Bába Barbara

Néhány lehetőség és módszer a földrajzi köznevek jelentésföldrajzi vizsgálatában

1. A kognitív szemantika szerint a nyelvi kategorizáció diszkontinuitást visz a környezet egymásba átfolyó kontinuitásába, tehát tagolja az amúgy tagolatlan világot, lehetővé téve ezáltal a világ dolgainak megnevezését. Ilyen módon a nyelvi kategorizáció egy sajátos, áttételes világot teremt, emiatt a nyelvbeli világ struktúrája és az objektív valóság között nem lehet szó egy az egyhez megfelelésről (SZILÁGYI N. 1997: 37, 58–9, BAŃCZEROWSKI 1992: 36, GYÓRI 2005: 184). A kognitív kategóriák tulajdonképpen olyan képét tükrözik a világnak, amilyennek látjuk vagy elképzeljük, tehát valójában az érzékelés és a tudat tagolja a világot. Mivel a nyelvi kategorizáció a környezet elemeinek nyelvi szempontú osztályozása, vagyis egyfajta implicit elmélet a környezetről, a nyelvet a környezet figyelembevétele nélkül nem lehet leírni, de minthogy a nyelvi világmodell kialakulását és fejlődését alapvetően befolyásolják bizonyos kognitív folyamatok (mint pl. az észlelés), a nyelvelírásban ezeknek is döntő jelentőséggel kell bírniuk (BAŃCZEROWSKI 1992: 36, 1996: 67–8, SZILÁGYI N. 1997: 39, 2000: 80). A környezetről szóló implicit elméletet SZILÁGYI N. szerint elemi szinten a szójelentés és a szóhasználat hordozza, melyek a nyelvi világmodellnek kategoriális csomópontjai, rendszerszerű kapcsolataik pedig a nyelvi világ strukturálódását eredményezik (1997: 39). A szójelentés már a kognitív nyelvészet kialakulásának kezdetén is központi jelentőséggel bírt. A ROSCH által megalkotott (és LAKOFF által népszerűsített) prototípus-elmélet leginkább a szójelentéssel kapcsolatos jelenségeken volt alkalmazható, de többek között a LAKOFF által bevezetett idealizált kognitív modell is a szavak használatának és értelmezésének vizsgálatában volt megragadható (PETHŐ 2004: 3). A nyelvi világ strukturálódását tehát a szójelentések rendszerszerű kapcsolatai, a jelentésrelációk eredményezik. A jelentésrelációk közül már a 90-es évekre a poliszémia vált a kognitív szemantika legfontosabb témájává. Ennek oka egyrészt az, hogy a kognitív szemantika holisztikus irányzata által középpontba helyezett metafora és metonímia eredményei poliszém viszonyok; illetve az, hogy a prototipikalitás-fogalom is jól alkalmazható a poliszém jelenségek leírására (PETHŐ 2004: 3–4).

2. A jelentésrelációk, s köztük leginkább a poliszém viszonyok vizsgálatának a jelentőségét mutatja az a tény is, hogy a nyelvi kategorizáció egy igen fontos jellegzetességével vannak összefüggésben, mégpedig annak nyelv- és nyelvjá-

rás-specifikus voltával. A nyelvi közösség a nyelvi kategorizáció által nyelvileg minősíti az őt körülvevő világ dolgait, vagyis azonossági és különbözőségi viszonyt létesít azok között (SZILÁGYI N. 2000: 87). A nyelvi minősítés ily módon rámutat arra, hogy mit tartunk nyelvileg azonosnak és különbözőnek; ezek az azonossági, illetve különbözőségi viszonyok azonban nyelvek közötti eltérést mutatnak. SZILÁGYI N. példájával élve a magyar *fa* szó által jelölt fogalmat a románban a következő lexémák fedik le: *lemn* 'faanyag', *pom* 'kerti gyümölcsfa', *copac* 'többi élőfa', *arbore* 'élőfa általában' (2000: 89). A magyar nyelvben tehát például a faanyag és az élőfa denotátumok között nyelvileg azonossági viszony létesül a nyelvi minősítés során, ennél fogva képesek a magyar *fa* szó poliszém jelentései lefedni ezt a fogalomkört. A nyelvi kategorizáció nyelvspecifikus voltára már SAUSSURE is felhívja a figyelmet. Véleménye szerint minden jelet a rendszerben elfoglalt helye, vagyis az őt körülvevő jelekkel való kölcsönös viszonya határoz meg, tehát a szavak jelentése más szavak jelentésétől függ (1997: 136). Klasszikus példája erre a francia *mouton* 'birka', illetve az angol *sheep* 'élő birka' és *mutton* 'mészárszékekben árult birkahús' szavak összevetése; a francia *mouton* ugyanis önmagában kifejezi azt, amit az angol *sheep* és *mutton* szavak együttesen.¹ SAUSSURE elméletére vezethető vissza tulajdonképpen JOST TRIER mezőelmélete is, mely szerint a nyelv szókincsének szócsoportjai (szómezői) vannak, melyek egy-egy fogalomkör valamely részletét fejezik ki, és a szómezőt alkotó szavak jelentését az egész mező határozza meg (1931: 1–26). TRIERT követően a nyelvészek egész sora foglalkozott a szavak rendszerszerű szemantikai összefüggéseivel, így a szakirodalom bőven szolgáltat példákat a mezőépítkezésre és annak nyelvek közötti eltérő módjára;² KÁROLY SÁNDOR felhívja azonban a figyelmet arra, hogy a szélsőséges mezőelmélet hívei gyakran olyan területeken vizsgálódnak (pl. színnevek, testrésznevek, rokonsági viszonyokra utaló lexémák), ahol a szavak fogalmi kapcsolatai és szembenállásai rendszerszerűbbek, mint más fogalomkörökben (1970: 62).

¹ Meg kell azonban jegyeznünk, hogy SAUSSURE az érték és a jelentés fogalmát elkülönítve azt mondja, hogy a francia *mouton*-nak és az angol *sheep*-nek lehet ugyanaz a jelentése, de nem lehet ugyanaz az értéke (1997: 136).

² KIVINIEMI említi például, hogy a finnben más nyelvekkel szemben közel 120 szó van a mocsarak és 50 a vizesések elnevezésére, ugyanakkor megjegyzi, hogy egy adott területen mindig csak kis számú földrajzi köznevet használnak (KIVINIEMI 1990: 72–3, 80). Szintén ezt a jelenséget példázza BAŃCZEROWSKINAK a *köd* szó angol jelölőivel kapcsolatos megjegyzése, mely szerint az angolban a ködnek három megfelelője van: *fog* 'az átlagosnál sűrűbb köd', *mist* 'átlagos sűrű köd' és *haze* 'az átlagosnál ritkább köd' (1996: 66). Egy adott jelentésmező eltérő tagolását WEISGERBER a színek elnevezési rendszerében, illetve a rokonsági kapcsolatok terén vizsgálta (1962: 170); HJELMSLEV pedig a 'tűzifa', 'élőfa', 'erdő' fogalmakat jelölő szavak körében fedezett fel nyelvek közötti eltérő tagolást (1953: 54).

3. A környezet eltérő tagolása azonban nemcsak nyelvspecifikus, hanem voltaképpen nyelvjárás-specifikus tulajdonság is (vö. MURÁDIN 1969: 301–4). Mindez részben annak a következménye, hogy a nyelv és a dialektus valójában bizonytalan fogalmak, amelyeket hétköznapi helyzetekben gond nélkül használunk, a kutatók számára azonban gyakran problémát okoz ezeknek a kifejezéseknek az elkülönítése, illetve meghatározása. HAUGEN szerint ezek a terminusok „egyszerű dichotómiát állítanak elénk egy szinte végtelenül bonyolult helyzetben” (idézi WARDAUGH 1995: 27).

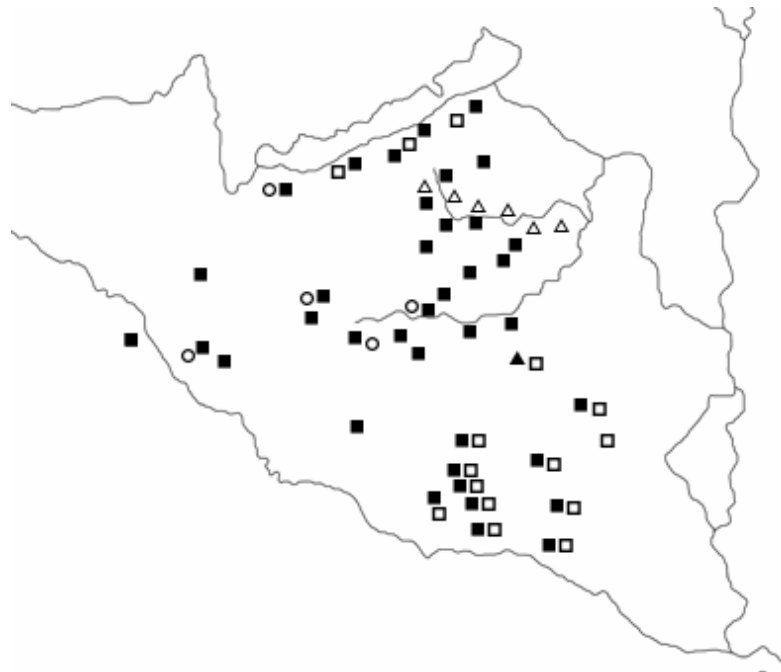
A jelentésmező nyelvjárások közötti eltérő tagolását az 'erdő' jelentésű földrajzi köznevek csoportján belül a 'fiatal erdő' jelentésű lexémacsoport jelentés-földrajzi vizsgálatával illusztrálom.³ Választásomat az indokolja, hogy e szócsoporthoz belül a lexémák jelentését tekintve igen gyakoriak nemcsak a mellé-, hanem az alárendelő viszonyok is. Így amit az egyik nyelvjárásban több specifikus jelentésű szóval neveznek meg, tehát több alárendelt fogalmat jelölő lexémával (hiponimával), az egy másik nyelvjárásban nyelvileg kevésbé tagoltan jelenik meg, vagyis az összefoglaló megnevezés (hiperonima) fedi le az egész fogalmat. Somogy megye északkeleti részén például a 'fiatal erdő, cserjés' jelentésű *csebere* lexéma adatolható (ÚMTsz. 1: 773), míg többek között Lesenceistvánd környékén ez a jelentéskategória jóval tagoltabb, megtaláljuk itt a 'fiatal, 5-10 éves erdő' jelentésű *fiatalos*-t (VeMFN. I, 18), a 'vadon nőtt, fiatal erdő' jelentésű *csalít*-ot (VeMFN. I, 17), a 'lapos, vadon nőtt, fiatal, bozótos erdő' jelentésű *szittyócsér*-t (VeMFN. I, 24) és a 'fiatal bozótos, még műveletlen erdő' jelentésű *sűrű*-t (VeMFN. I, 23). A szómező jelentésstruktúrájának bonyolultságát mutatják a mellérendelő fogalmakat megnevező szavak (kohiponimák) kapcsolatai is, a jelentések ugyanis sok esetben átfedik egymást, mint ahogyan ezt az elő-

³ Jelentésföldrajzi vizsgálaton a szóföldrajzi vizsgálat azon típusát értem, amelynek során elsődlegesen a szóföldrajzi megoszlás szemantikai aspektusait veszem figyelembe. A *jelentésföldrajzi vizsgálat* kifejezést egyébként Cs. NAGY LAJOS (2002: 63) nyomán használom. A jelenkori szóanyag összegyűjtéséhez NEMES MAGDOLNA földrajziköznév-szótára (2005) szolgált forrásul, melynek szerkesztésén jelenleg én magam is dolgozom. A munka során gyakorlati, szótárszerkesztési problémák is felszínre kerültek: a poliszém tájszavak vizsgálata közben például arra a PÉNTÉK JÁNOS által említett jelenségre lettem figyelmes, hogy az egyes szócikkekben felvett különböző jelentések gyakran egymástól eltérő nyelvjárásokban alakultak ki, s így a valóságos nyelvhasználatban nincs közük egymáshoz (1972: 235). Korpuszomban ezt a jelenséget példázák a *vágás* szó következő jelentései s azok területi elterjedése: 'hosszú, keskeny mélyedés; árok, csatorna' (Kör. 101), 'olyan szántóterület, amelyet a kivágott erdő helyén létesítettek' (VeMFN. III, 26, CsJFN. 544), 'folyókanyar átvágása' (TMFN. 46), 'sűrű, bokros, kb. 1 m széles gyepű a szőlőhegy körül' (BTsz. 235), 'fiatal erdő, amelyet a kiirtott erdő helyére ültettek' (VeMFN. I, 25, VMFN. 37). Jelen vizsgálatom ugyanakkor arra is ráirányította a figyelmemet, hogy a szóföldrajzi vizsgálatok szükségessé tehetik a szótárhoz felhasznált forrásanyag bővítését, hiszen az eddig feldolgozott adatállomány bizonyos mértékben egyenetlen, így némely területek szókincsanyagának bevonása saját gyűjtést is igényel.

ző példában a *szittyócsér* 'lápos, vadon nőtt, fiatal, bozótos erdő' (VeMFN. I, 24) és a *sűrű* 'fiatal bozótos, még műveletlen erdő' (VeMFN. I, 23) szavak jelentései mutatják. Ez az oka annak, hogy a különböző területeken szinte alig találunk minden szemantikai jegyében megegyező jelentésű szavakat, s így módon a tautonimák⁴ szóföldrajzi vizsgálata nem nyújt valódi kutatási lehetőséget. Az egyes nyelvjárások közötti jelentésmezőn belüli eltolódásokat azonban az árnyalatnyi jelentéskülönbségek révén igen sok példán keresztül vizsgálhatjuk.

A jelentésmező eltérő tagolásának elemzését a dél-dunántúli régióra és Somogy megye Balaton-vidéki területére szűkítettem, mivel ezeknek a területeknek a forrásanyaga egyenletesnek mondható, szemben például az alföldi területekkel. Az általam vizsgált anyagban igen ritka az az eset, amikor egymás mellett fekvő nyelvterületeken a jelek száma és a tagolás helye is megegyezik, s csupán az adott fogalmat kifejező jelek különböznek, tehát a jelentésmező tagolása már igen kis területeken belül is nagy változatosságot mutat. Zala megye keleti területein a jelentésmezőt mindössze a 'ritkítatlan, sűrű, fiatal erdő, cserjés' jelentésű *rezula* fedi le (ÚMTsz. 4: 731), kelet felé haladva Közép-Somogy területén a tagolás kettőssé válik: a *rezula* mellett megjelenik a 'fiatal, még nem ritkított erdő' jelentésű *remisz* (SMFN. 41). Ez a kettős tagolás a Koppány menti területeken is megmarad, de a *remisz* szót a vele azonos jelentésű *zselic* váltja fel (KmTsz. 245). Ezen a területen tehát az a ritka eset áll fenn, amikor az egymás melletti területek a jelentésmezőt azonos módon tagolják, csak a fogalmat kifejező jelek eltérőek. A Balaton-vidéki területeken szintén kettős tagolást találunk, a jelek azonban nem minden esetben ezeket a fogalmakat nevezik meg, a *rezula* mellett ugyanis a 'fiatal erdő, amelyet a kiirtott erdő helyére ültettek' jelentésű *vágás* lexéma használatos (MTsz. 893). Somogy megye keleti területén és Tolna megye délkeleti részén ismét csak a *rezula* szót adathozhatjuk igen nagy területen (ÚMTsz. 4: 731). A dél-baranyai vidékeken a jelentésmező a Balaton-vidéki csoporthoz hasonlóan a *rezula* és a *vágás* kettősségében jelenik meg (ÚMTsz. 4: 731, MTsz. 893). Észak-Baranyában a *vágás* szó mellett a 'fiatal erdőtelepítés' jelentésű *eresztvény*-t találjuk (BMFN. 953), ám mindössze egyetlen kutatóponton adatolva (lásd mindehhez az 1. ábrát).

⁴ Azoknak a szavaknak a megjelölésére, melyek azonos jelentésűek, de különböző területi elterjedtséget mutatnak, IMRE SAMU nyomán (1981: 13) a *tautonima* terminust használom. A fogalmat korábban — mint azt IMRE SAMU is megemlíti — a *heteronima* kifejezéssel jelölték. A *varionima* kifejezést, melyet ő maga ajánlott korábban a fogalom megnevezésére, fent említett írásában és a későbbiekben is (1987: 10) elveti.

■ rezula ○ remis □ vágás ▲ eresztvény △ zselic

1. ábra. A 'fiatal erdő' jelentésmezőhöz tartozó lexémák előfordulása a déldunántúli területeken.

Az egy-egy területen előforduló azonos jelentésmezőbe tartozó szavak együttes vizsgálatával, úgy vélem, jóval pontosabb képet kaphatunk az egyes nyelvjárási egységek szókészletéről, mint akár a poliszémák, akár a tautonimák elterjedésének összevetése által. Egy-egy szócsoport ilyen jellegű vizsgálatával ugyanis egyrészt a nyelvjárási izoglosszáknak a jelentés oldaláról nézve egy sajátos változatát mutathatjuk be (vö. MURÁDIN 1969: 304); hiszen az egyes nyelvjárási mikrorendszerek sokkal plasztikusabb képet mutatnak az elhatárolódás tekintetében, mintha csupán egy-egy lexéma elterjedését vetítenénk térképre. Noha egy-egy lexéma szóföldrajzi vizsgálata a történetiség szempontjából sem elhanyagolható — hiszen a jövevényelemek esetében például az átadó nyelv vonatkozásában mérvadó lehet —, mégis úgy gondolom, hogy a jelentésfejlődés feltérképezésében inkább az egyes területi részrendszerek elemzése, illetve ezek egymással való összevetése szolgáltathat számunkra információkat (vö. JUHÁSZ 2000: 135). Egy ilyen irányú kutatás a későbbiekben arra is választ adhat, hogy érvényesül-e az erdőt megjelölő közsavak esetében az az általánosan elfogadott nézet, miszerint egy jelentésbeli kategória adott területhez kötött lexikális és ezzel együtt szemantikai sokszínűsége a szóban forgó terület földrajzi környezetével magyarázható. A jelentésmező tagoltságának vizsgálata a különböző terüle-

teken végzett gyűjtések alapján azonban nagy óvatosságot is igényel, hiszen a tájszótárak általában nem szisztematikus gyűjtéseket rögzítenek. JUHÁSZ DEZSŐ szerint „a szavak, szócsoportok jelentésstruktúrájának (...) feltárása (...) önmagában is igen bonyolult”, a nyelvjárásonként eltérő fogalmi tagolódás pedig — egyéb gyűjtésmódszertani és interpretációs nehézségekkel együtt — tovább nehezíti a kérdéskörrel való behatóbb nyelvészeti, nyelvöldrajzi foglalkozást (2000: 134–5).

4. Az egyes területi részrendszerek összehasonlító vizsgálata továbbá információkat szolgáltathat a megnevezések kognitív háttéréről is. Az adatok térképre vetítése például többek között azt is elárulja, hogy az erdő alapfogalmat jelölő nyelvjárási lexémákkal csak néhány esetben találkozunk, a legtöbb részrendszerben inkább ennek aljelentéseivel kell számolnunk: az ’erdő’ jelentésű *pagony*, *kerek* és *berek* szavak mindössze egy-egy kutatóponton jelentkeznek (VeMFN. IV, 28, HSz. 125, CsJFN. 539). Az erdő alapfogalmat tehát leggyakrabban a köznyelvi *erdő* lexéma fejezi ki, s ráadásul a ritkán adatolható nyelvjárási *pagony*, *kerek* és *berek* megnevezések esetében azt sem hagyhatjuk figyelmen kívül, hogy az általános ’erdő’ jelentés nem feltétlenül a szavak egzakt jelentése, lehet pusztán az elnagyolt jelentésmegadás következménye.

Ez a jelenség azt a vélekedést támaszthatja alá, mely szerint a mezőösszefüggésen belül a hierarchia magasabb fokán álló, a mindennapi életünkben alapvetően szerepet játszó fogalmak általában tagolatlanok.⁵ Az emberhez fizikailag is közelebb álló denotátumok megnevezései tehát kis területi megoszlást mutatnak szemben a kevésbé fontos, ritkábban használt fogalmakkal, melyekre jóval esetlegesebb a szóhasználat (vö. IMRE 1987: 7, HEGEDŰS 2001: 380, TERBE 2003: 192–3, JUHÁSZ 2006: 172). IMRE SAMU szerint ugyanakkor az olyan fogalmak, melyeknek megnevezési rendszere tagolatlan, gyakran már a honfoglalást követő egy-két évszázadban — sőt akár már korábban is — ismertek voltak, ezáltal megnevezésük is igen korán kialakult és elterjedt a nyelvterület egészén (1987: 52). Az erdő fogalom esetében ezt az elképzelést a történeti adatok is igazolják, hiszen az *erdő* lexéma igen korán adatolható: 1150/13–14. sz.: *Erdeuelu* ’Wald’ (TESz.), ezáltal valószínűsíthető korai, illetve a fogalom szinte kizárólagos megnevezéseként való elterjedése.

5. Mivel a nyelvi jelentés a valóság kategorizálásának módjait tükrözi, és egyúttal bizonyos tulajdonságok kiemelését jelenti más tulajdonságokkal szemben, a szóban forgó jelentésmező különböző jelentésbeli árnyalatainak vizsgálata által azt is megtudhatjuk, melyek azok a tulajdonságok, amelyek a nyelvhasz-

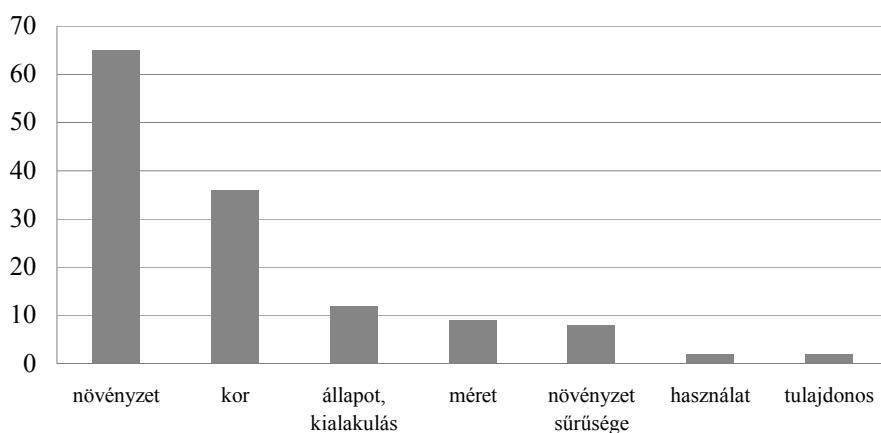
⁵ Tagoltságon itt az egyes fogalmak megnevezési rendszerében mutatkozó különbségeket értem, vagyis azt, hogy az egyes denotátumok területi megoszlása milyen mértékű, mennyire gazdag a tautonimák állománya az egész nyelvterület szókincsanyagát figyelembe véve (vö. IMRE 1987: 6, HEGEDŰS 2001: 380).

nálók számára annyira fontosnak tűnnek, hogy emiatt külön szóval illessenek egy-egy denotátumtípust. Adott fogalmakat megnevező szavak hiánya ugyanis gyakran azt jelenti, hogy a fogalmakat lexikológiai kapcsolattal, például jelzős főnévvel nevezik meg: pl. ném. *älterer Bruder* 'bátya'. A két- vagy többszavas lexikológiai egységek megléte az egyszavas egységekkel szemben a használat kevésbé gyakori voltára utalhat (KÁROLY S. 1970: 337–8). HEGEDŰS ATTILA szerint a beszélőközösség azt, ami fontos a számára, általában önálló szóval nevezi meg, ami viszont kevésbé fontos az elnevezés idején, azt gyakran szószerekezettel adja vissza (2001: 380). Azok a kifejezések ugyanakkor, amelyeket gyakran használunk, az idők folyamán egyszavasokká válhatnak, mivel az egyszavas kifejezések a kommunikáció során könnyebben „kezelhetőek”: pl. *tokaji bor* > *tokaji*. A valóság kategorizálását tehát nemcsak a leírt objektumok tulajdonságai határozzák meg, hanem az ember belső pszichikai tényezői is, azaz szubjektív viszonyulása a valóság elemeihez. Egy adott lexikális csoport szemantikája lényegében a *genus proximum* és a *differentia specifica* elvére épül. A *genus proximum* az egész csoportra jellemző információ, amely lehetővé teszi, hogy egy közös kategóriába soroljunk bizonyos szempontból különböző objektumokat, a *differentia specifica* pedig „belsőleg differenciálja a lexikális csoportot” (BAŃCZEROWSKI 1996: 67–8). A *genus proximum* ebben az esetben az általános 'erdő' jelentéssel azonosítható. A továbbiakban azt igyekszem bemutatni, hogy melyek azok a speciális jegyek, amelyek ezen a jelentésmezőn belül *differentia specificaként* tűnnek fel.

A legjellemzőbb szemantikai jegy természetesen az adott helyen élő n ő v é n y z e t , pl. *bükk* 'bükkerdő' (HSz. 45, KMFN. 23, ÚMTsz. 1: 655), *nyíres* 'nyírerdő, nyírfákkal benőtt terület' (FJFN. 499), *nyárfaerdő* 'nyárfából álló erdő' (BFNA. 235). Fontos szerephez jut továbbá az erdő k o r a , pl. *csalít* (ÚMTsz. 1: 746), *rezula* (SMFN. 41), *cseplye* (ÚMTsz. 1: 791) 'fiatal erdő', *avas* (ÚMTsz. 1: 277), *csonka* (VMFN. 33, SHH. 258) 'öreg erdő'; vagy az e r d ő m é r e t e , pl. *erdőség* 'nagy összefüggő erdőterület' (VeMFN. IV, 23, SHH. 259), *pagony* (VMFN. 36, VeMFN. II, 21), *stuffer* (NyJFN. 426) 'kisebb erdő'; de bőven adathozható az erdő állapota, kialakulására utaló lexéma is, pl. *cserjés* 'kivágott erdőréssz, vágás' (ÚMTsz. 1: 803), *rezula* 'ültetett erdő' (ÚMTsz. 4: 731), *lesztár* 'kivágott erdőréssz' (ÚMTsz. 3: 836). Előfordul az erdő sűrű, ill. ritka voltára való utalás, pl. *bakony* 'sűrű erdő' (ÚMTsz. 1: 320), *gyéres* 'ritka növésű erdő' (FTsz. 80); illetve az erdő használatával kapcsolatos jelentés is, pl. *bér* 'makkoltásra kibérelt erdőréssz' (HHn. 303). Ugyanakkor annak is jelentősége lehet, hogy az adott erdő kinek a tulajdonát képezi, erre utalnak a következő szavak: *fáraerdő* 'a templommal nem rendelkező faluban levő egyházi erdő' (VMFN. 33), *rezula* 'az egykori telkes gazdák erdeje' (TMFN. 45). A vizsgálat során 161 'valamiféle erdő' jelentésű lexémát vizsgáltam meg, melyek a differenciált spe-

ciális jegyek alapján a fent említett hét csoportba sorolhatók a 2. ábrán bemutatott megoszlásban.

A vizsgált lexémák gyakorisági megoszlása viszonylag nagyarányú különbségeket mutat: a növényzet és a kor speciális jegyek jóval gyakrabban jelennek meg, mint az egyéb szemantikai jegyek. Mindez véleményem szerint azt példázza, hogy a nyelvhasználók számára magával az erdő fájával kapcsolatos tényezők a legfontosabbak.

2. ábra. Szemantikai jegyek gyakorisági megoszlása az 'erdő'-t jelentő földrajzi köznevek körében.

A jelenkori szókincsanyag, mint láthatjuk, kitűnő alapot szolgáltat a jelentésbeli árnyalatok, s ezzel együtt a mögöttük álló kognitív tényezők vizsgálatára; a jelentésstruktúra fejlődése szempontjából azonban igen hasznos lehetne a történeti anyag ilyen irányú feldolgozása is, ez a vizsgálat ugyanakkor korántsem problémamentes. A földrajzi köznevek ugyanis legkorábbi nyelvemlékeinkben részben mint fajtajelölő elemek fordulnak elő, részben pedig (az esetek túlnyomó többségében) helynevek alkotóelemeiként. Az oklevelek szövegében fajtajelölő szerepben álló földrajzi köznevek jelentésével kapcsolatos problémák abból fakadnak, hogy épp ezek magyarázzák valamely helynév adott helyfajta tartozását. A helynevekként vagy azok részeként előforduló földrajzi köznevek jelentéséhez pedig közelebb kerülhetünk ugyan a helynevet magyarázó latin fajtajelölő lexémák által, ezek azonban a közszóci elem pontos, árnyalt jelentését a legkritikábban tudják visszaadni; és ráadásul ilyen funkcióban igen gyakori az általános jelentésű *locus* megjelölés használata, pl. 1297: *locum Ereztewyn* ('Sánkfalva határában említett hely'; Gy. 2: 544). Az egyes földrajzi közneveket tartalmazó helynevek jelentése másrészt az adott földrajzi köznévi közszóci használatától akár nagymértékben el is távolodhatott, pl. 1268/1347: *ad villam Horozth* ('település Komárom vármegyében'; Gy. 3: 420, MonStrig. I, 557).

6. A jelentés alapja a világról alkotott konceptualizáció, mely a valóság sajátos emberi megértését tükrözi. A kognitív mechanizmusok ezért igen nagy szerepet játszanak a jelentések létrejöttében. Ez a jelentésfelfogás a jelentésváltozások kognitív szemantikai keretben történő magyarázatának is az alapja lehet, mivel a jelentésváltozások lényeges sajátossága az, hogy „olyan mentális tartalmakat tükrözzenek naprakész formában, a környezet és az arról alkotott perspektívák változásának függvényében, amelyek az adott környezetben adaptívak, vagyis segítik a beszélőknek a környezetükkel kapcsolatos kommunikációját és kognícióját” (GYÖRI 2005: 188). Mivel tehát a jelentésmódosulások alapját leggyakrabban valamilyen kognitív motiváció (például analógia, asszociáció stb.) képezi, a kognitív szemantika alkalmasabb keretet nyújthat a jelentésváltozások leírására és magyarázatára, mint a hagyományos formális szemantikák. És minthogy azok a kognitív folyamatok, amelyek a szinkrón nyelvallapotban bekövetkező jelentésváltozásokat irányítják, a diakronia tényeire is rávilágíthatnak, a kognitív szemantika a jelenkori anyag vizsgálata által történeti folyamatokat is képes majd magyarázni (vö. GYÖRI 2005: 184–8), ha erre kialakítja saját módszertanát, és képes lesz azt összhangba hozni a konkrét nyelvtörténeti anyagok elemzésével.

Irodalom

- BAÑCZEROWSKI JANUS (1992), A kategorizáció és a jelentés a kognitív nyelvelméletben. *MNy.* 96: 35–47.
- BAÑCZEROWSKI JANUS (1996), A valóság nyelvi kategorizálásáról. *Nyr.* 120: 64–70.
- BeFNA. = PENAVIN OLGA–MATIJEVICS LAJOS, *Becse és környéke földrajzi neveinek adattára.* Újvidék, 1983.
- BFNA. = PENAVIN OLGA–MATIJEVICS LAJOS–MIRNICS JÚLIA, *Bácztopolya és környéke földrajzi neveinek adattára.* Újvidék, 1975.
- BMFN. = *Baranya megye földrajzi nevei I–II.* Szerk. PESTI JÁNOS. Pécs, 1982.
- BTsz. = VÁRKONYI IMRE, *Büssüi tájszótár.* Bp., 1988.
- CsJFN. = KÁLNÁSI ÁRPÁD–SEBESTYÉN ÁRPÁD, *A csengeri járás földrajzi nevei.* Debrecen, 1993.
- FJFN. = KÁLNÁSI ÁRPÁD, *A fehérgyarmati járás földrajzi nevei.* Debrecen, 1984.
- FTSZ. = RÁCZ SÁNDOR (1984), *Földeák és környéke tájszótára.* *MNyTK.* 168. sz. Bp.
- Gy. = GYÖRFFY GYÖRGY, *Az Árpád-kori Magyarország történeti földrajza I–IV.* Bp., 1963–1998.
- GYÖRI GÁBOR (2005), Univerzális és relativisztikus tendenciák a szemantikai változásban: egy kognitív szemantikai vizsgálódás. *ÁNyT.* 21: 183–206.
- HEGEDŰS ATTILA (2001), A nyelvjárási lexikológia. In: *Magyar dialektológia.* Szerk. KISS JENŐ. Bp. 375–96.

- HHn. = KOVÁTS DÁNIEL, *Az abaúji Hegyköz helynevei*. Sátoraljaújhely, 2000.
- HJELMSLEV, LOUIS (1953), *Prolegomena to a Theory of Language*. Baltimore.
- HSz. = DALLOS NÁNDOR–PESTI JÁNOS, *Hosszúhetényi szótár*. Hosszúhetény, 1999.
- IMRE SAMU (1981), Egy fogalomkör nyelvjárási megnevezéseinek típusai. *MNy.* 77: 1–20.
- IMRE SAMU (1987), *Nyelvjárási szókészletünk néhány szerkezeti kérdése a magyar nyelvatlasz anyaga alapján*. Bp.
- JUHÁSZ DEZSŐ (2000), Szójelentés és nyelvföldrajz. In: *Lexikális jelentés, aktuális jelentés*. Szerk. GECSŐ TAMÁS. Bp. 131–41.
- JUHÁSZ DEZSŐ (2006), Adalékok a történeti nyelvföldrajzhoz. In: *A mondat: kaland. Hetven tanulmány Békési Imre 70. születésnapjára*. Szerk. VASS LÁSZLÓ. Szeged. 164–72.
- KÁROLY SÁNDOR (1970), *Általános és magyar jelentéstan*. Bp.
- KIVINIEMI, EERO (1990), *Perustietoa paikannimistä*. Helsinki.
- KMFN. = *Komárom megye földrajzi nevei*. Szerk. BALOGH LAJOS–ÖRDÖG FERENC. Bp., 1985.
- KmTsz. = SZABÓ JÓZSEF–SZ. BOZÓKI MARGIT, *Koppány menti tájszótár*. Szekszárd, 2000.
- Kör. = BÍRÓ FERENC, Helynévalkotó vízrajzi köznevek a Körösök vidékén. *MNyj.* 34 (1997): 93–114.
- MJFN. = KÁLNÁSI ÁRPÁD, *A mátészalkai járás földrajzi nevei*. Debrecen, 1989.
- MonStrig. = *Monumenta Ecclesiae Strigoniensis. Ordine chron. disposuit, dissertationibus et notis illustravit Ferdinandus Knauz*. I. Strigonii.
- MTsz. = SZINNYEI JÓZSEF, *Magyar Tájszótár I–II*. Bp., 1893–1901.
- MURÁDIN LÁSZLÓ (1969), A jelentésmező tagolása és a nyelvjárási izoglosszák. *NyIrK.* 13: 301–4.
- MURÁDIN LÁSZLÓ (2002), Az összefoglaló fogalmak megnevezéseinek hiánya a moldvai csángó nyelvjárásban. In: *IV. Dialektológiai Szimpozion*. Szerk. SZABÓ GÉZA–MOLNÁR ZOLTÁN–GUTTMANN MIKLÓS. Szombathely. 199–200.
- CS. NAGY LAJOS (2002), Jelentésföldrajzi vizsgálatok a nagyatlasz, az Új magyar tájszótár és a medvesalji gyűjtés alapján. In: *IV. Dialektológiai Szimpozion*. Szerk. SZABÓ GÉZA–MOLNÁR ZOLTÁN–GUTTMANN MIKLÓS. Szombathely. 63–8.
- NEMES MAGDOLNA (2005), *Földrajzi köznevek állományi vizsgálata*. Doktori értekezés. Kézirat. Debrecen.
- NyJFN. = JAKAB LÁSZLÓ–KÁLNÁSI ÁRPÁD, *A nyírbátori járás földrajzi nevei*. Nyírbátor, 1987.
- PÉNTEK JÁNOS (1972), A tájszók leíró szempontú osztályozásáról. *NyIrK.* 16: 231–40.
- PETHŐ GERGELY (2004), *Poliszémia és kognitív nyelvészet. Rendszeres főnévi polyszémia típusok a magyarban*. Doktori értekezés. Kézirat. Bp.
- SAUSSURE, FERDINAND DE (1997), *Bevezetés az általános nyelvészetbe*. TULLIO DE MAURO kritikai kiadása HERMAN JÓZSEF utószavával. Bp.

- SHH. = BALASSA IVÁN–KOVÁTS DÁNIEL, *Sárospatak határának helynevei*. Sárospatak, 1997.
- SMFN. = *Somogy megye földrajzi nevei*. Szerk. PAPP LÁSZLÓ–VÉGH JÓZSEF Bp., 1974.
- SzFNA. = PENAVIN OLGA–MATIJEVICS LAJOS, *Szabadka és környéke földrajzi neveinek adattára*. Újvidék, 1976.
- SZILÁGYI N. SÁNDOR (1997), *Hogyan teremtsünk világot?* Kolozsvár.
- SZILÁGYI N. SÁNDOR (2000), *Világunk, a nyelv*. Bp.
- TERBE ERIKA (2003), Szemantikai vizsgálat nyelvföldrajzi és történeti tanulságokkal. In: *A nyelvtörténeti kutatások újabb eredményei III. Magyar és finnugor jelentéstörténet*. Szerk. BÜKY LÁSZLÓ–FORGÁCS TAMÁS. Szeged. 191–6.
- TESz. = *A magyar nyelv történeti-etimológiai szótára*. Főszerk. BENKŐ LORÁND. I–III. Bp., 1967–1976. IV. Mutató. Bp., 1984.
- TMFN. = *Tolna megye földrajzi nevei*. Szerk. ÖRDÖG FERENC–VÉGH JÓZSEF. Bp., 1981.
- TRIER, JOST (1931), *Der deutsche Wortschatz im Sinnbezirk des Verstandes*. Heidelberg.
- ÚMTsz. = *Új magyar tájszótár I–*. Főszerk. B. LŐRINCZY ÉVA. Bp., 1979–.
- VeMFN. = *Veszprém megye földrajzi nevei I–IV*. Szerk. BALOGH LAJOS–ÖRDÖG FERENC. Bp., 1982–2000.
- VMFN. = *Vas megye földrajzi nevei*. Szerk. BALOGH LAJOS–VÉGH JÓZSEF. Szombathely, 1982.
- WARDHAUGH, RONALD (1995), *Szociolingvisztika*. Bp.
- WEISGERBER, LEO (1962), *Grundzüge der inhaltsbezogenen Grammatik*. Düsseldorf.